

KELAMCILARA GÖRE DELİL VE DELİL TÜRLERİ

- Evidence and Its Types According to Theologians -

Dr. Hüseyin ŞAHİN

Milli Eğitim Bakanlığı, İller Bankası Özel Eğitim İş Uygulama Merkezi(Okulu) Müdürü

Abstract *Kalam defined as the removal of doubt by proving religious beliefs with undeniable facts moves from evidences to show the truth seekers the true way and removes any doubtful thoughts from mind and silences the unbelievers by delivering undeniable facts. In order to do that Mutakallimun, i.e. Muslim theologians have extensively spared place for the evidence or proofs that have intended to give sound grounds of beliefs. By bringing forth the term evidence or proof they wanted to show that Islamic belief system construct itself on a common ground which can be tested, checked and controlled by anyone, irrespective of their backdrop. The following study systematically deals with evidence as it has been tackled bay Mutakillimun.*

Key Words: *Evidence, Muslim theologians, Types of evidence*

Giriş: Delil Kavramı

Delil kelimesi delalet kökünden mübalağa, abartma ifade eden¹ bir sıfat olup sözlükte, yol gösteren, doğru yola ve sonuca götüren, irşad eden mürşid anlamlarına gelmektedir.² Delil kelimesi ayrıca; işaret, kanıt, emare, alamet, rehber, kılavuz anlamlarına da gelmekte olup çoğulu edille veya edilla'dır.³ Delil kendisi vasıtasıyla başka bir şey hakkında bilgi elde etmeye yarayan şeydir. Terim olarak “delil”, üzerinde doğru düşünmek suretiyle haberî bir sonuca (matlûb-ı haberî) ulaşmayı

¹ İsfehani, Ragıb, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s.171.

² Cürcani, Seyyid Şerif, *Ta'rifat*, Mısır, 1306, s.46; Yavuz, Yusuf Şevki, *Delil*, DİA, c. 9, İstanbul, 1994, s.136.

³ İsfehani, *Müfredat*, s.171; es-Sâbûnî, Nureddin, *Mâturidîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s.183; İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, c. XI, Beyrut 1956, s.248,249; Bâkillânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbü't-Temhid*, Kahire, 1947, s.39.

mümkün kılan şeydir.⁴ Ayrıca “delil” duyuların ötesinde bulunan ve zorunlu olarak, kendiliğinden bilinmeyen hususların bilgisine götüren şey veya ‘bir konu hakkında olumlu ya da olumsuz hüküm vermeye götüren şey’ olarak tanımlanmaktadır.⁵ Buna göre delil daha ziyade bir hükmün ispat edilmesini veya bir sonucun ortaya çıkarılmasını sağlayan vasıttır. Delil kelimesinin türevleri olan ‘dal’ ve ‘delalet’ kelimeleri genelde bir arada kullanılır. Bu kelimeler, kullanımda aynı anlama gelen kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶ Bunlardan delalet kelimesi, mastar olup, kendisiyle başka bir şeyin bilgisine ulaşılan şeye denir.⁷ Delil ile alakalı bir diğer kelime olan “medlul” ise delil getirilen şeyi, ispatlanması hedeflenen sonucu nitelemektedir.⁸

Delil kavramı, İslami ilimler için temel kavramlardan biri olup özellikle kelâmcılar bu kavram üzerinde önemle durmuşlardır. İlk dönem kelâm âlimleri delili, herhangi bir konuda gerçeğe veya kanıtlanması istenen hususa ulaştıran kriter olarak tanımlamışlardır. Buna göre delili; bilinmeyenin ortaya çıkmasını, doğru bilgiye ulaşmayı sağlayan epistemik bir ölçüt olarak tanımlamak uygun olacaktır. Delil kavramının ikinci anlamı ise, Tanrı’nın varlığının delilleri kullanımında olduğu gibi Tanrı hakkındaki bir iddianın çıkarım sürecine gönderimde bulunur. Bu anlamıyla delil, kelâmi anlamda bir akıl yürütme sürecindeki rasyonel kanıtlama ile ilgilidir.⁹ Delilin tanımlanmasına mantığın işleyiş biçimini yerleştiren Gazâlî’den sonra ise delilin tanımı, ‘yeni bir bilgi meydana getiren yani sonuca ulaştıran iki öncülün birleşmesi’ şeklinde daha teknik bir içeriğe kavuşmuştur. Bu tanımlardan delilin iki özelliği ortaya çıkmaktadır: Birincisi; bir hükmün ispat edilmesi, İkincisi; bir sonucun ortaya çıkarılmasıdır.¹⁰ Bütün bu tanımlardan anlaşılacağı üzere kısaca delil, herhangi bir konuda gerçeğe veya kanıtlanması istenen hususa ulaştıran araçtır.

I. Kelamcılara Göre Delil

Kelam’da delillendirme, delil üzerinden yapılır. Dolayısıyla gerek ilk dönem, gerekse sonraki dönem kelâmcıları delil kavramı üzerinde önemle durmuşlar

⁴ el-Kefevi, Ebü'l-Beka Eyyub b. Musa el-Hüseyini, *el-Külliyat Mu'cem fi'l-Mustalehat ve'l-Furuku'l-Lugaviyye*, Müesseretü'r-Risale, 2. baskı, Beyrut, 1997, s.439; Bardakoğlu, Ali, *Delil*, DİA, c. 9, İstanbul, 1994, s.138.

⁵ Düzgün, Şaban Ali, *Varlık ve Bilgi*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, 2008, s.239.

⁶ Demir, Hilmi, *Delil ve İstidlalin Mantıki Yapısı*, İsam Yayınları, İstanbul, 2012, s.108.

⁷ İsfehani, , *Müfredat*, s.171.

⁸ Saruhan, Müfit Selim, *İslam Felsefesinde Delil ve Önemi*, İslami Araştırmalar Dergisi, c. 17/4, 2004, s.370.

⁹ Demir, *Delil*, s.17

¹⁰ Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.239.

ve onu çeşitli şekillerde tanımlamışlardır.¹¹ Mutekaddimîn döneminde¹² delil, sözlük anlamına yakın anlamıyla alınmış; genelde zarurî bilginin dışında kalan bilgilere ulaştıran yöntem/mürşid olarak kabul edilmiştir. Bir başka ifade ile delil, zorunlu olarak öğrenilmesi mümkün olmayan bir başkasının bilgisine götüren şey olarak anlaşılmıştır. Bu dönemde istidlâl ile nazar aynı anlama gelen kavramlar olarak kullanılmıştır. Yapılan tanıma göre istidlal ve nazar; hakkında istidlal yapılan konunun sınıflandırılması ve o konu üzerinde düşünülmesidir.¹³

İlk dönem kelamcıları arasında eserlerinde delilden metodolojik bağlamda bahseden ilk âlimlerden biri Ebu Mansur el-Mâturîdî'dir. İmam Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhid* adlı eserinde "dini delile dayanarak bilmenin gerekliliği"¹⁴ isimli bahiste delil kavramından söz etmiştir. Mâturîdî burada delil kavramını tanımlamamış yalnızca delilin bir iddiayı doğrulamadaki öneminden ve karşı taraftakini ikna edici işlevinden bahsetmiştir. Mâturîdî eserinin bahsedilen bölümünde: "şu var ki inanç ve telakkinin kaynağını oluşturan kişi, iddiasının doğruluğunu kanıtlayan ve akla hitap eden karşı durulmaz bir *delile* sahip bulunuyor, inatçı olmayanları haklılığını kabule mecbur eden bir burhan sunuyorsa durum değişir"¹⁵ demektedir. Buna göre Mâturîdî delilin olması gereken iki temel özelliğinden söz etmektedir. Bu özelliklerden biri delilin akla hitap etmesi, diğeri ise; karşı konulamayacak derecede güçlü ve kesin olmasıdır.

Mâturîdî ekolün büyük âlimlerinden Ebu'l Mu'in en-Nesefi, *Tabsıratü'l-Edille* adlı eserinde delil kavramını kullanmış fakat tanımlamamıştır. Nesefi eserindeki kimi tartışmalarda delil, istidlâl, nazar, ispat gibi kavramları, kullanmaktadır. Eserindeki ifadelerinden anlaşıldığı üzere Nesefi, delil kavramını, cedel esnasındaki kanıt anlamında kullanmaktadır.¹⁶ ,Onunt aklit, delilsiz

¹¹ Kelamcıların delil kavramına yönelik tanımları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yıldız, Fatih, *Mutekaddimun ve Muteahhirun Dönemi Kelamcılarında Delil*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2010.

¹² Mutekaddimîn dönemi Eş'ariyye'de Gazâlî, Mâturîdiyye'de Ebü'l-Mu'in en-Nesefi ile sona eren ilk dönem kelamcıları kapsar. Bu dönemin önemli kelâmıcıları arasında Bâkılânî, İbn Fûrek, Ebû Bekir el-Beyhaki, Cüveynî, Hakîm es-Semerkindî, Ebû Seleme es-Semerkindî, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebü'l-Mu'in en-Nesefi yer alır. Mutekaddimîn kelâmının en belirgin özelliği, klasik mantık ve felsefeden uzak durarak son tahlilde özü Kur'an'da bulunan bir akılcılıkla İslâmî ilkeleri temellendirmesi, İslâmî mantık ve usul ilmini geliştirmesidir. Yavuz, Yusuf şevki, *Kelam*, DİA, c. 25, İstanbul, 2002, s.200.

¹³ Bâkılânî, et-*Temhid*, s.40.

¹⁴ Mâturîdî, Ebu Mansur, *Kitabu't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, 4. baskı, Ankara, 2009, s.3.

¹⁵ Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s.3.

¹⁶ Nesefi, Ebu'l-Mu'in, *Tabsıratü'l-Edille Fi Usuli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, c.I,

inanmadır.¹⁷ Taklit yoluyla imân etmiş bir kimse istidlâlde bulunmadığı gibi, şüphelerini giderecek şekilde fikir yürütmeye de bulunmamıştır. Şüphe ile delile dayalı hakikatlerin arasını ayırmadan imân etmiştir¹⁸ şeklindeki ifadelerinden ,delili doğruya akikatlere ulaştırma ve h vasıta olarak gördüğünü söyleyebiliriz. .

Mâturîdiyye âlimlerinden Nureddin es-Sâbûnî delili şöyle tanımlamaktadır: “Delil kelime anlamı olarak, mürşit, rehber, kılavuzdur. Terim olarak ise, bir şey hakkında müspet veya menfi bir hüküm vermeye götüren şeydir. Yani hüccettir”¹⁹ Buna göre Sâbûnî, delil ile hüccet kavramlarını birlikte kullanmakta ve ikisinin aynı anlama geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca Sâbûnî’nin delil tanımındaki “müspet veya menfi hüküm vermeye götüren şey” ifadesinden anlaşıldığı üzere; ona göre delil, herhangi bir konuda olumlu veya olumsuz hüküm vermeye götüren bir bilgiyi içermektedir. Buna göre delilin bizi ulaştırdığı sonuç; vardır, yoktur, doğrudur, yanlıştır, iyidir, kötüdür, güzeldir, çirkindir, haramdır veya helaldir gibi yargı ifade etmektedir.

Eş’ari ekolünün büyük kelâmcılarından Bâkılânî’ye göre delil duyulara gizli olanın ve zorunlu olarak bilinmeyenin bilgisine ulaştırma yolu göstericidir. Delil emarelerden oluşturulan, imalar ve işaretlerden bize ulaşan, duyular ve zorunlu bilgi ile elde edemediğimiz bilgilere ulaşmamızı sağlayan şeydir. Bâkılânî bu nedenle bir topluluğa kılavuzluk yapan kişiye delil denildiğini söyler. Aynı şekilde Arapların, hırsızların bıraktığı izleri delil olarak isimlendirdiklerini ifade eder. Bâkılânî delille ilgili açıklamasını şöyle sürdürür: “Bilinmeyen bilgisine ulaşmaya imkân sağlayan emare ve işaretleri diken kimse de mecazî olarak, delil diye adlandırılmıştır. Gerçek anlamda delil ise, keşfedilmiş istinbat edilmiş şeylerin bilgisine ulaşmaya imkân sağlayan durum alamet ve işaretlerden hareketle, duyu ve zorunlu bilgilerle bilinmeyen bilgisine ulaşmayı sağlayan sebeplerdir. İşte durumunu açıkladığımız bu (gaybın bilgisine ulaşmaya imkân sağlayan sebepler) diye açıkladığımız delil, delalettir. Kendisiyle delil getirilen şeydir. Ve o ayrıca kanıttır.”²⁰

Bâkılânî, başka bir yerde delili şöyle tanımlar: “Delil zaruri olarak bilinmeyenlerin bilgisi hususunda bize doğru bir bakış açısı sağlayan şeydir.”²¹

Ankara,1993, s. 27.

¹⁷ Nesefî, *a.g.e.*, c. I, s.42.

¹⁸ Nesefî, *a.g.e.*, c. I, s.39.

¹⁹ Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, s.183,190.

²⁰ Bakıllani, *et-Temhid*, s.39.

²¹ Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *el-İnsaf*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri, 2000, s.15.

İnternet erişimi, http://www.archive.org/stream/670-alinsaf_383/670-

Bâkıllânî yaptığı bu tanımlarda delil kavramına genel bir çerçeve çizmektedir. Ona göre delil kavramının önemli tarafı bilgiye götürme, ulaştırma ya da irşad edici vasfıdır. Burada gaye bilinmeyenin bilgisine ulaşmaktır. Bu yüzden Bâkıllânî'ye göre delil iktisabi bilgi alanına ait bir kavramdır. O, delil kavramını geniş bir çerçevede ele almaktadır. Delili oluşturan unsurların neler olduğu konusunda, imâlar, işaretler, emarelerden tutun da mantıksal çıkarımlara kadar geniş alanda bir varlık sahasından söz etmektedir. Buna göre delil lafızlar, işaretler, imalar da dâhil bizi bilgiye götürecek her şeydir. Ayrıca Bâkıllânî'ye göre delil kavramı delalet, kendisiyle delil getirilen ve hüccet ile aynı anlama gelmektedir.

Bâkıllânî'nin delil konusuna yaklaşımını açıklarken burada 'in'ikas-i edille', yani delilin batıl oluşu ile medlûlün de batıl olacağı hususuna değinmek gerekmektedir. Bazı kaynaklarda delilin batıl oluşu ile medlûlün de batıl olacağı fikrini ilk olarak Bâkıllânî'nin ortaya attığı ifade edilmiştir.²² Bu fikir sonraki kelâm âlimlerince, özellikle de Gazâli tarafından kıyasıya eleştirilmiştir. Fakat bazı araştırmacılar bu fikrin Bâkıllânî'ye aidiyetinin bir yanlış anlama sonucu olduğunu ve onun eserlerinde bu ifadelere rastlanılmadığını belirtmektedirler.²³

İmam Cüveynî'ye göre delil "zaruri bilgi sahasının dışındaki bir alanda bilinmeyenler hakkında sahih bir nazarla kendisiyle bilgiye ulaşılan şeydir."²⁴ Bu tanımdan anlaşıldığı üzere Cüveynî'nin delil tanımı Bâkıllânî'nin ikinci tanımına oldukça yakındır. İmam Cüveynî burada, delilin bilinmeyen hususunda doğru bilgiye götürmesinin ancak sahih bir nazarla ele alınması durumunda mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Müteahhirîn devri kelâmcılarından olan Gazâli'den itibaren delille ilgili olarak yapılan tanımlar mantıki bir şekil almaya başlamıştır. Çünkü Gazâli'nin sisteminde mantığın önemli bir yeri vardır. Ona göre mantık, kesinlik ifade eden bilgileri kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir bilimdir. Mantık ilmi, diğer bütün ilimlerin ölçüsü ve terazisi konumundadır.²⁵ Gazâli, mantık bilmeyenin ilmine

[alinsaf#page/n0/mode/1up](#)

²² İbn Haldun, *Mukaddime*, c.II, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, MEB Yayınları, 1996, s.536,537; Wolfson, Austryn H., *Kelâm Felsefesine Giriş*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 1996, s.53; Yavuz, *Delil*, s.136.

²³ Demir, *Delil*, s.138; Akkuş, Süleyman, *İbn Haldûn'un Kelâm İlmine Yaklaşımı ve Yöneltiği Eleştiriler*, Usûl:İslam Araştırmaları, sayı, 8, 2007, s.131; Özdemir, Metin, "Kelâmî İstidlâlin Problematikđi, C.Ü.İ.F.D., c. 5/2, 2001, 14 nolu d.n.

²⁴ Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *Kitâbu'l- İrşâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa- Ali Abd el- Mun'im Abd el- Hamid, Mısır, 1950, s.8.

İnternet erişimi; <http://www.archive.org/stream/alirchad-jowayni#page/n0/mode/1up>

²⁵ Gazâli, Ebu Hamid Muhammed, *Makâsıdu'l- Felâsife (Felsefenin Temel İlkeleri)*, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2002, s.43.

güven olmayacağını belirterek,²⁶ mantığı tüm ilimlere bir giriş olarak kabul etmiştir. Gazâli'ye göre mantık ilmi, bütün teorik ilimler için, özellikle de her türlü sapmayı ve şüpheleri gidermeyi hedefleyen kelim ilmi için zorunludur. Bu nedenle Gazâli, mantığı kelâma ve diğer İslâmî ilimlere dâhil eden kişi olarak bilinir.

Gazâli açısından dini meselelerde yanlış kararlar vermemek ve hataya düşmemek için bilginin ve delillerin sistemli şekilde ele alınması gerekmektedir. Gazâli'nin ortaya koyduğu tutumla birlikte mantık, düşünceyi sağlam temellere dayandırmanın, kesin bilgilere ulaşmanın vazgeçilmez ölçütü olmuştur. Dolayısıyla o, delil kavramını mantık-kelâm intibakında kullanmış ve delilin tanımlanmasına mantığın işleyiş biçimini yerleştirmiştir.²⁷ Ona göre, bir bilginin doğruluğu ve kesinlik derecesinin bilinmesi için hangi yöntemle onu elde ettiğimiz önemlidir. Aklın hüküm verirken izlediği bu yolların bilinmesi, bu anlamda gereklidir. Ayrıca düşüncede ve ulaşılan sonuçta hataya düşmemek için delilin sağlam olması gerekmektedir. Bu nedenle delil kavramı Gazâli'nin yöntem ve sisteminde önemli bir yer tutmaktadır. Gazâli delilin tanımı şöyle yapmıştır: “Elde edilmek istenilen bilgiye medlûl ve bu bilgiyi gerektiren iki öncülün birleşmesine delil denir.”²⁸ Gazâli'nin bu tarifinden itibaren delilin tanımı daha teknik bir içeriğe kavuşmuştur.²⁹

Gazâli'ye göre, hangi alana ait olursa olsun delilin klasik mantıkta esasları belirlenen kıyas şekillerinden birine göre düzenlenmesi gerekmektedir. Gazâli, bu hususta mütekaddimin kelâmcılarının kullandığı ilkeleri eleştirip terk etmiş, buna bağlı olarak da gözleme ve deneye dayanan deliller yerine ta'lili kıyası kullanmıştır. Çünkü ona göre, salt akli ilkelere dayanan delil duyu verilerine dayanan delilden daha doğrudur. Gazâli delillendirmede kıyası esas almış ve delillerin en doğrusunun mantıkî kıyas formunda oluşturulanların olduğunu savunmuştur.³⁰ Gazâli'nin, delilin tanımı, yapısı ve mahiyeti hususunda meydana getirdiği yenilik sonraki birçok kelâmcı tarafından benimsenmiş ve bu konudaki çalışmalar artarak devam etmiştir.

Şehristânî (1087–1153) ise *Nihaytü'l- İkdâm* adlı eserinde delili şöyle tanımlamaktadır: ‘Kendisini bilmenin, bilgiyi gerektirdiği şeye delil denir.’³¹ Bu

²⁶ Gazâli, Ebu Hamid, *Mustasfâ, (İslâm Hukuk Metodolojisi)*, c. I, çev. Yunus Apaydın, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, s.17.

²⁷ Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.239.

²⁸ Gazâli, Ebu Hamid, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1971, s.18.--

²⁹ Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.239.

³⁰ Yavuz, *Delil*, s.137.

³¹ Şehristânî, Muhammed b.Abdulkerim, *Nihaytü'l- İkdâm fî İlmi'l Kalam*, Beyrut, 2004, s.302.

tanımıyla onun, delil ile bilgi arasında bir ilişki kurduğunu görüyoruz. şehristn bilgiyi delilin gereği olarak sayarken aynı tarifin devamında zannı, emare kelimesinin özelliği olarak açıklamaktadır. şehristn emare kavramını şöyle tanımlamaktadır: “Kendisini bilmenin, zannı gerektirdiği şeye emare denir.”³² Buna göre, şehristn, delil kavramının içeriğinde emare gibi zan, şüphe veya ihtimal içeren unsurları kabul etmemekte, ancak kesin bilginin ‘delil’ olabileceğini ifade etmektedir.

Fahreddin Raz (1149–1209) de, *Muhassal* adlı eserinde delil ve emare kavramlarını kesinlik ve zan ifade etme durumlarına göre bir birinden ayırarak tanımlamıştır. Ona göre delil, “kendisinin bilinmesinden medluln var olduğunun bilinmesi gereken nesnedir.” Emare ise “kendisinin bilinmesinden medluln var olduğu zannedilen nesnedir.”³³ Bu tanımlara göre Razi, delilden medlule giden bir bağın varlığını ifade etmekte, bununda ancak kesin bilgi ile mümkün olduğunu söylemektedir. Razi, Bklln’nin delil tanımındaki emare ve imaları delil olarak kabul etmemektedir. Zannı, emare kavramının içersine yerleştirerek delil kavramından ayırmaktadır. Buna göre, Razi’nin delil ve emare tanımı şehristn’nin tanımına oldukça yakındır.

Sâdeddin Taftazanî’ye (1322-1390) göre delil: “Sahih bir nazarla bakıldığı zaman insanın bir matlub-i haberye, yani gaye olan neticeye ulaşmasını mümkün kılan şeydir.”³⁴ Taftazanî’nin ifade ettiği diğer bir delil tanımı ise şöyledir: “Delil bir takım önermelerden meydana gelen bir söz dr ki, zt icab diğer bir sözü gerektirir.”³⁵ Yani delil olan szn doğru olması durumunda zorunlu olarak sonucun da doğru olmasını gerektirir. Taftazn, yukardaki ikinci tanıma oldukça uygun başka bir tanım daha dile getirmektedir. Buna göre; “delil, öyle bir şeydir ki onu bilmek diğer bir şeyi bilmeyi gerektirir.”³⁶ Bu tanımlardan Taftazn’nin delili, bir takım öncüllerden hareketle ve doğru bir bakış açısıyla bizi başka bir bilgiye götüren vasıta olarak kabul ettiği görülmektedir.

Seyyid şerif el-Cürcânî (1340-1413) ise delili: “Sahih bir nazarla bakıldığında matluba ulaşmayı mümkün kılan şeydir”³⁷ diye tarif etmektedir. Cürcânî’nin delille ilgili olarak yaptığı bu tanımdan başka bir tanımı daha vardır.

³² şehristn, *a.g.e.*, s.302.

³³ Râzî, Fahreddin, *el-Muhassal (Kelâm’a Giriş)*, ev. Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.37.

³⁴ Taftazanî, Sâdeddin, *şerhu’l-Akâid (Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi)*, ev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s.113.

³⁵ Taftazanî, *şerhu’l-Akâid* s.113.

³⁶ Taftazanî, *şerhu’l-Akâid*, s.113.

³⁷ Cürcânî, Seyyid şerif, *şerhu’l- Mevkf*, c. II, 1907, s.2,3.
http://www.archive.org/stream/aqidahbooks/Shrh_Mawaqif_2#page/n1/mode/1up

Buna göre delil, “bilinmesi başka bir şeyin bilinmesini gerektiren şeydir.”³⁸ Cürcânî delili bu şekilde tarif ettikten sonra delilin hakikatini, kıyasta orta terimin küçük öncülde bulunması ve onu kapsamı şeklinde açıklamıştır.³⁹ Bu tariflerden anlaşıldığı üzere Cürcânî'nin delil tanımları Taftazanî ve Razi'nin yapmış olduğu tariflere oldukça yakındır.

Mu'tezile kelâmcılarından Kadı Abdulcebbar ise delili, “kendisine nazar ettiği vakit, uygun şekilde kullanması durumunda nazar sahibini başka şey (gayr) hakkında bilgiye ulaştıran şeydir” şeklinde tanımlar.⁴⁰ Buna göre Kadı Abdulcebbar'ın delil tanımı yukarıdaki kelâmcıların tanımlarından farklı değildir. Özellikle Taftazani ve Cürcânî'nin tanımına çok benzemektedir.

Netice itibari ile gerek mütekaddimîn, gerekse müteahhirîn devri kelâmcılarınca delil konusunda yapılan tanımlar, delilin bilinmeyi ortaya çıkaran bir nevi vasıta bilgi olduğu hususunda birleşmiştir. Fakat mütekaddimîn dönemi kelâmcılarından farklı olarak başta Gazâlî olmak üzere Fahreddin Râzî, Taftâzânî, Seyyid Şerif el-Cürcânî gibi müteahhirîn devri kelâmcıları, hangi alana ait olursa olsun delilin klasik mantıktaki kıyas şekillerinden birine göre düzenlenmesinin gerektiğini ifade etmişler, mütekaddimîn kelâmcılarının kullandığı yöntem ve ilkeleri eleştirip terketmişler, buna bağlı olarak da gözlem ve deneye dayanan deliller yerine ta'lîlî kıyası kullanmışlardır. Çünkü onlara göre salt akıl ilkelerine dayanan delil duyu verilerine dayanan delilden daha doğrudur. Yine onlara göre bir iddiaya ilişkin delilin yanlış olması veya bir iddianın herhangi bir delille kanıtlanamaması onun gerçeğe aykırı görülmesi için yeterli değildir.⁴¹

II. Delil Türleri

Buraya kadar olan kısımda delilin sözlük ve terim anlamları ile kelâm âlimlerince yapılmış delil tanımları üzerinde durduk. Şimdi ise konumuzla alakası bakımından delilin kısımlarından bahsetmemiz gerekmektedir. Kelâm âlimleri delili çeşitli bakımlardan tasnif etmişlerdir. Buna göre delil, kimi zaman ihtiva ettiği bilginin kaynağı açısından, kimi zaman ise ortaya koyduğu sonucun değeri açısından kısımlara ayrılır.

İlk olarak delil ihtiva ettiği bilginin kaynağı açısından aklî ve nakli delil

³⁸ Cürcani, *Ta'rifat*, s.46.

³⁹ Yavuz, *Delil*, s.137.

⁴⁰ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. A. Osman, Kahire, 1996, s.87.

http://www.muslimphilosophy.com/books/usoul_abd_eljabar.pdf

⁴¹ Yavuz, *Delil*, 136,137.

olarak iki kısma ayrılır.

1-Aklî Delil: Akli delil, akıl yürütme neticesinde elde edilen veya akla dayanan deliller anlamındadır. Bu delil klasik mantık formu çerçevesinde ‘bütün öncülleri akla dayanan delil’ olarak tanımlanır. “Alem değişkendir, her değişken sonradan var edilmiştir.”, “Bütün parçalardan büyüktür” gibi cümleler bu delile örnektir. Aklî delil eğer kati olursa burhân, zannî olursa hatâbe adını alır. Burhân daha çok âlim, zeki ve kültürlü kimselerin anlayacağı türdür. Hatâbe ise, daha çok halkın anlayabileceği bir delildir. Kelâmcılara göre akli delile dayalı olarak hiçbir itikadi mesele vazedilemez. Akli delil sadece nakille sabit olmuş esasların daha iyi anlaşılmasına ve doğruluğunun kanıtlanmasına yardımcı olur.⁴²

2-Nakli Delil: Bütün öncülleri nakle dayanan delildir. Sübûtu, özellikle İslâm’ın ilk dönemlerinde işitmeye bağlı olduğundan “sem’î delil” diye anıldığı gibi “lafzî delil” diye de adlandırılır.⁴³ Ehli Sünnet kelâmcıları, naklî delili Kur’an ve sünnet olarak kabul etmişlerdir. Bütün kelam ekolleri Kur’an’ın delil olduğu konusunda anlaşmışlardır. Yine sübutu ve manaya delaleti kesin olan mütevâtir hadisler bütün kelam ekollerince delil sayılmıştır. Ancak âhad hâdislerin delil olması konusunda tartışma vardır. Başta Mu’tezile olmak üzere Mâturîdî ve Eş’ariler zan içerdiği için âhad hâdisleri itikadi konularda delil saymamışlardır. Kelâmcılar icma’yı amelle ilgili konularda delil sayılmakla birlikte itikadi konularda delil saymamışlar, sadece Kur’an’a dayalı nakli delilleri destekleyen bir unsur olarak görmüşlerdir.⁴⁴ Kelamda İslam itikat esaslarını belirleyen yegâne unsur nakli delillerdir.

Akli delil ile nakli delilin çelişmesi durumunda nasıl bir yol izleneceği hususunda kelâmcılar arasında ihtilaflar olmakla birlikte Mu’tezile kelâmcıları⁴⁵ başta olmak üzere Ehl-i Sünnet kelâmcıların çoğunluğuna göre bir nakli delil akli delil ile çelişirse, akli delil tercih edilir ve nakil onun ışığında te’vil edilir. Zira nakli delil akli delile tercih edilirse naklin doğruluğunu kanıtlamak mümkün olmaz.⁴⁶ Özellikle Mu’tezili kelâmcılar dini esasların kaynağı olarak akli delili, nakli delilin

⁴² Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.240.

⁴³ Yavuz, *Delil*, 137.

⁴⁴ Altıntaş, Ramazan, *Delil ve Delillendirme Yöntemleri, Kelam el Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s.319.

⁴⁵ Mu’tezile akli, nakli delillerin önünde görmektedir. Kadi Abdülcebbar, dini hakikatlerin kaynağı olarak sırasıyla akıl, kitap, sünnet ve icma’yı zikretmektedir. Kadi Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, s.88; Akıl ve nakli delillere Mu’tezile’nin yaklaşımı konusunda geniş bilgi için ayrıca bkz. Aslan, Abdülgaffar, “*Kelâm’da Aklın Epistemolojik Fonksiyonu*” Kelamda Bilgi Problemi Sempozyumu Bildirisi, Arasta Yayınları, Bursa, 2003, s.134,135.

⁴⁶ Râzi, *Muhassal*, s.38.

önüne, birinci sıraya koymuşlardır.

Deliller ikinci olarak da ortaya koydukları sonucun değeri açısından kat'î ve zanni delil olarak iki kısma ayrılır.

1- Kat'î Delil: Sübutu ve anlama delâlet edişi açık ve kesin olan delile “kat'î delil” denir. Diğer bir ifade ile; kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin bütünü ortadan kaldıran delildir, buna “yakînî delil” de denir.⁴⁷ Yakîn, şüphesiz, kesin, gerçek bilgi demektir. Yakînin karşıtı şekk, yani kuşkudur. Yakîn bilgi selim akıl için, hiçbir şüpheye imkan vermeyen kesin bilgi verir. Yakînî kelimesinin çoğulu yakîniyyât olup, gerçeğe uygun ve kesin bilgi veren önermeler için kullanılır. Buna göre yakîniyyât kesin bilgi veren akli delilleri oluşturan önermelerdir. Bunlar da evveliyat, fitriyyat, müşahedat, mücerrebat, mütevatirat ve hadsiyyat diye altıya ayrılır.⁴⁸

a) **Evveliyat:** Zihnin, doğrulamak için hiçbir vasıtaya başvurmadan kendiliğinden apaçık ve kesin olarak kabul ettiği önermelerdir. Bedihiyyat olarak da adlandırılan evveliyat gözlem, deney veya başka bir delile başvurmaksızın aklın hemen kavradığı bilgilerdir. Bir ikiden çoktur, bütün parçasından büyüktür, bir nesneye eşit olan nesnelere birbirlerine eşittir gibi önermeler bu türden bilgilerdir.

b) **Fitriyyat:** Aklın, basit bir kıyasla vardığı, orta terimleri zihinde meydana gelen hükümler ve önermelerdir. Akıl bu tür hükümlerde zihinde fitraten mevcut bulunan bir orta terim vasıtasıyla konu ile yüklem arasında bağ kurar. Fakat orta terim, zihinden silindiği için insan onun vasıtasız ve önceli (evleviyat) bir öncülle elde edildiğini zanneder. Araştırma sonucunda bu tür bilgilerin orta terimle bilindiği fark edilir. “İki dördün yarısıdır” önermesi gibi. İkinin dördün yarısı olduğu bilinirken aslında bunun böyle olduğu orta terimle bilinmektedir; dördün yarısının her biri diğerine eşit, bütünü iki parçasından biridir ve o da dördün yarısıdır.

c) **Müşahedat:** Aklın iç veya dış duyular vasıtasıyla verdiği hükümlerdir. Bu hükümler dış duyular vasıtası ile olursa “hissiyat” veya “mahsusat” denir. “Güneş aydınlatır, ateş yakar” hükümleri dış duyulara dayalı müşâhedâttandır. İç duyulara dayalı olarak ulaşılan hükümlere ise “vicdâniyyât” denir. Açlık hissedenden birisinin “acıktım” demesi buna örnektir.

d) **Mücerrebat:** Aklın, deney ve gözlemlerin tekrarı sonucu verdiği hükümdür. Kişi tecrübe ve gözlemlerin tekrarı sürecinde bir kavrayış sağlar ve kuşkuya yer bırakmayacak kesinlikte bir kanaat oluşturur. Mücerrebât türü hükümler hem kişinin kendisi hem de başkası hakkında olabilir. İçki sarhoş eder, aşırı sıcaklar

⁴⁷ Düzgün, a.g.e, s.24; Yavuz, *Delil*, 137.

⁴⁸ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, 6. baskı, Ankara 1991, s.184.

insanı hasta eder önermeleri gibi.

e) Mütevâtirât: Aklın, bir topluluğun naklettiği habere dayanarak verdiği hükümlerdir. Yalan üzere birleşemeyecek sayıda bir çoğunluğun birbirini desteklemesi ve verilen haberlerin akla da aykırı düşmemesi, böylece şüphenin ortadan kalkması sonucu tevâtüre dayalı önermeler oluşur. Görmediğimiz halde “Mekke Hz. Peygamberin doğum yeridir” diye hükmetmemiz bu tür bir önermedir.

f) Hadsıyyât: Aklın sezgi yoluyla, mukaddimelerden süratle neticeye ulaşmasıyla verilen hükümlerdir. Hadsî bilgi zihinde çok hızlı bir kıyas vasıtasıyla oluşur. “Ay, ışığını güneşten alır” hükmü gibi. Bu önermeye ayın güneş karşısındaki değişik konumlarına göre aydınlık görünüşünün değiştiğine bakılarak ulaşılır.⁴⁹

Kat’î deliller hem akli hem de nakli olabilir. Aklî bir delilin kesin olabilmesi için bütün öncüllerinin yakîniyyât türünden oluşması gerekir. Öncülleri yakîniyyâttan oluşan, yani şeksiz, şüphesiz doğru ve kesin olan öncüllerden kurulan delile burhan denilir.⁵⁰ Aklî deliller içinde kesin olanı sadece burhandır.

Nakli delilin kesinlik ifade etmesine gelince; kelamcılara göre nakli delilin kesinliğe ulaşması durumunda ifade ettiği bilgi de kesinlik kazanacaktır. Ancak nakli delilin kesin olması için şu on durumun kesinliğe ulaşması gerekmektedir:

- a) Nakli delillerin (Kur’an ve Sünnet) teker teker lafızlarının kesin olması gerekmektedir.
- b) Onların cümle içinde yerlerinin, yani îrablarının doğru bilinmesi gerekmektedir.
- c) Çekimlerini rivayet edenlerin yanlış yapmamış olması gerekmektedir.
- d) Lafzın müşterek olmaması, yani lafzın hakiki anlamının birden fazla olmaması gerekmektedir.
- e) Lafızlarının mecaz anlamlarının olmaması gerekmektedir.
- f) Zaman ve şahıslara tahsis edilmemeleri gerekmektedir.
- g) Zamir kullanılmaması gerekmektedir.
- h) Metnin içinde tehir ve takdim olmaması gerekmektedir.
- i) Nesh olmaması gerekmektedir.

⁴⁹ Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. 87-89; Öner, *Klasik Mantık*, s.184-185; Çağrııcı, Mustafa, *Zarûriyyât*, DİA, c. 44, İstanbul, 2013, s.146-148; Taftâzânî, Sâdeddin, *Şerhu’l-Mekâsıd*, c.I, Mısır (t.y.), s.232-235; Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, İstanbul, 2000, s.70-71.

⁵⁰ Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. 87.

i) Akli bir itirazın bulunmaması gerekmektedir.⁵¹

Bu durumda kelamcılara göre, bu şartları taşıyan ve hem sübutu, hem manaya delaleti kesin olan nakli deliller ancak kesin bilgi ifade eder ki, muhkem Kur'an ayetleri ve mütevatir hadisler bu sınıfta yer almaktadır.⁵² Kelamcılar, akâid kurallarının belirlenmesinde bu türdeki nakli delillere itibar etmişlerdir. Bunların dışındaki nakli deliller kesin delil sayılmazlar ve itikadi meselelerde delil olarak kullanılmazlar.

Kat'i, diğer adıyla yakini bilginin kesinlik bakımından üç derecesi vardır:

- a) İlme'l-yakîn
- b) Ayne'l-yakîn
- c) Hakka'l-yakîn

a) İlme'l-yakîn: Kesin bilginin en alt basamağını oluşturan ilme'l yakin, akli ve nakli delillerin ifade ettiği kesin bilgidir. Akli veya nakli delil ile bilgisine sahip olduğumuz bir şeyin zihnimizde oluşturduğu kesinlik, bu türden bir bilgidir.⁵³ Bu tür bilgide bizzat müşahede ve iç tecrübe yoktur. Örneğin falan yerde bir göl olduğunu bilmek ilme'l yakindir.

b) Ayne'l-yakîn: Duyu yoluyla elde edilen ve dış tecrübeye dayanan bilgilerdir. Buna göre ayne'l yakin daha önce hakkında bilgi sahibi olduğumuz şeyin, duyu organlarımızla algılanması, tecrübe sahamıza girmesidir. Görülen ve tecrübe edilen şey, verilen haberlerden daha çok ikna edicidir. Dolayısıyla bu tür bilgi ilme'l yakından daha tatmin edicidir. Daha önce akli olarak bildiğimiz o gölü gidip görmek ayne'l yakindir.

c) Hakka'l-yakîn: İç duyu ve tecrübenin verdiği, insanın bizzat hissettiği, yaşanılarak elde edilen bilgidir.⁵⁴ Bu durum yakini bilginin en üst düzeyidir. Göl örneğinden devamla, daha önce bildiğimiz, sonra gördüğümüz göle girmek hakka'l-yakindir. Bu, gölü bilmek ve görmekten daha öte, en yüksek kesinlik seviyesidir.

2- Zannî Delil: Zan, bilgide kesinliği ifade etmek üzere kullanılan kat'i veya "yakîn" terimine karşılık kullanılır. Buna göre "zan", yakin ve şekk (şüphe) arası kullanılan, içeriğinde tezat bulunma ihtimaline rağmen tercih edilen husustur.⁵⁵

⁵¹ Râzî, *Muhassal*, s.38.

⁵² Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya, 2001, s.87.

⁵³ Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.242.

⁵⁴ Altıntaş, *Delil ve Delillendirme Yöntemleri*, s.321, Yavuz, Yusuf Şevki, *Hakka'l-Yakîn*, DİA, c. 15, İstanbul, 1997, s.203.

⁵⁵ Cürcani, *Ta'rifat*, s.62.

Zanni delil ise zanna dayalı olan ve ihtimalli bulunan, kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin tamamını ortadan kaldıramayan delile denir. Bu tür delillere “iltizâmî” veya “iknâî” deliller de denir.⁵⁶ Zanni delil çoğunluk oranda doğruluk ihtimali barındıran, ancak kesinlik ifade etmeyen delildir. Buna göre zanni delil zihinde tasdik edilmekle birlikte, aksinin de mümkün olma ihtimalini taşır.

Kat’î delillerde olduğu gibi, zanni deliller hem akli hem de nakli olabilir. Kesinlik ifade etmeyen, farklı derecelerde zan içeren akli delillere zanniyyât denir.⁵⁷ Zanniyyât, zanna dayanarak verilen hükümleri kapsamakta ve kesinliğe yaklaşımları yönüyle genel olarak; meşhurat, makbulat, müsellemat, vehmiyat, maznunat ve muhayyelat şeklinde altı türe ayrılmaktadır.

a) Meşhurat: Yaygın kanılar olup insanların hepsi veya büyük çoğunluğu tarafından doğru kabul edilmiş önermelerdir. Örneğin “Adalet iyidir”, Zulüm kötüdür”, gibi önermeler meşhurattandır. Bu tür bilgiler bazen doğru bazen yanlış olabilirler, dolayısıyla yakın ifade etmezler. Yine de yakiniyyât dışındaki önermeler içinde doğruluk ihtimali en yüksek deliller bu türde olanlardır.

b) Makbûlât: Üstün özellikleri nedeniyle temayüz ettiği için kendilerine inanılan, yalan söylemeyeceklerine dair haklarında hüsnü zan beslenen büyük âlimlerden ve müridlerden alınan hükümlerdir. Bir başka ifade ile makbulat toplum tarafından önder, otorite olarak kabul edilen kimselerin sözleri ve prensipleridir.

c) Müsellemât: Bir tartışmada kullanılan ve karşı tarafın doğruluğunu kabul ettiği önermelerdir. Tartışmacının rakip tarafın doğru saydığı bir görüşü alıp kendi iddiasına o görüşü delil getirerek rakibini susturmak için kullandığı önermeler bu türdendir. Sözgelimi, Hz. Muhammed’in mirâcını inkâr eden bir Hıristiyana karşı Hz. İsâ’nın göğe yükseldiğini söyleyerek delil getirilmesi böyledir.

c) Vehmiyyât: Duyulara konu olmayan alanlar için algılardan hareketle kuruntu üzerine verilen asılsız ve yanıltıcı hükümlerdir. Vehmiyyât zihnin vehim yoluyla tecrübî varlık ve olaylara bakarak ve genelleme yaparak ürettiği önermeleri ifade eder. Mesela, “Var olan her şey mekânda yer kaplar”, “var olan her şey görülebilir” bu türden önermelerdir. Vehmiyyât türünden önermeler kuruntuya dayandıkları için geçersizdir.

d) Maznunat: Zanna dayalı olarak verilen, aklın tercihen kabul ettiği, ancak bunların tersinin de doğru olması muhtemel olan önermelerdir. Mesela, gece dışarıda görülen biri için “o hırsızdır, hırsız olmasaydı gece dışarı çıkmazdı” önermesi veya “falanca düşmanı çağırıyor, öyleyse o da çağıracağı düşman gibidir” önermesi

⁵⁶ Yavuz, *Delil*, 137.

⁵⁷ Cürçânî, *Şerhu’l- Mevakıf*, c. II, s.36,43; Çağırıcı, Mustafa, *Zanniyyât*, DİA, c. 44, İstanbul, 2013, s.124.

maznunattandır. Bu tür önermeler zanna dayandıkları için çoğunlukla aldaticıdır.

e) Muhayyelat: Doğru veya yanlış olsun sırf sevdirmek veya nefret ettirmek için tahayyül edilerek verilen hükümlerdir. Örnek olarak, “bal, iğrenç bir kusmuktur”, “şarap, acı bir yâkûttur” önermeleri verilebilir. Bu tür önermeler psikolojik etki oluşturmak için, doğru olup olmamasına bakılmaksızın tahayyülen söylenir ve genellikle şiir sanatında kullanılır.⁵⁸

İster kat’i ister zanni olsun bütün akli deliller yakîniyyât ve zanniyyât türündeki öncüllerden hareketle oluşturulur. Mantıkta bunlardan oluşturulan ve beş sanat olarak adlandırılan deliller şunlardır: Burhan, cedel, hitabet, safsata (mugalâta) ve şiir.⁵⁹ Daha önce ifade edildiği gibi, öncülleri kesin bilgiden, yani yakîniyyâtta oluşan delillere burhan denir ve mantıkçılara göre bütün delillerin en kesin ve güvenilir olanıdır. Meşhurat veya müsellemat türü öncüllerden oluşan delillere cedel; zanniyat ve makbulat türü öncüllerden oluşanlara hitabet veya hatâbe; vehmiyat türü öncüllerden oluşanlara safsata veya mugalâta; muhayyelat türü öncüllerden oluşanlara da şiir adı verilir.⁶⁰ Kelâm âlimlerinin çoğunluğuna göre burhan dışında kalan ve öncülleri cedel, hatâbe, şiir, safsatadan oluşan akli delillerin hepsi zannî- akli delil grubuna girer.

Nakli- zannî delillere gelince; sübût ve manaya delâlet cihetlerinden biri veya her ikisi kesin olmayan bütün nakli deliller zannî niteliktedir. Nakli delillerin zannî olanları şu üç grupta mütalaa edilebilir. Bunlar:

- a) Sübutu kat’i, manaya delaleti zannî olan deliller; te’vil edilebilen bazı Kur’an ayetleri ile yine bazı mütevatir hadisler gibi.
- b) Sübutu zannî, manaya delaleti kat’i olan deliller: Ahad hadisler gibi.
- c) Sübutu da manaya delaleti de zannî olan deliller; birkaç manaya ihtimali olan ahad hadisler gibi.⁶¹

Buna göre yukarıdaki grupta yer alan, manaya delalet açısından kesinlik taşımayan ayetler ile sübutu ve manaya delaleti kesin olmayan bütün hâdisler nakli-zannî delil konumundadır. Dolayısıyla bu tür nakli deliller zannî olduklarından, yani kesinliğe ulaşamadıklarından itikadi konularda delil olarak kullanılmazlar.

⁵⁸ Gazâlî, *Makâsıdu’l- Felâsife*, s.90-93; Öner, *Klasik Mantık*, s.186-187; Çağrı, *Zanniyyât*, s.125-126.

⁵⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s.183.

⁶⁰ Gazâlî, *Makâsıdu’l- Felâsife*, s. 93-95; Bolay, M. Naci, *Beş Sanat*, DİA, c. 5, İstanbul, 1992, s.546; Öner, *Klasik Mantık*, s.188.

⁶¹ Gölcük- Toprak, *Kelam*, s.87.

III. Delillendirme Metodları

Delil çeşitlerinden bahsettikten sonra konumuzla alakası bakımından kelâmcılar tarafından kullanılan delillendirme yöntemlerinden de kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Delillendirme delilden hareketle akıl yürütme eylemi ile bir konuyu olumlu veya olumsuz anlamda kanıtlamaya çalışmaktır. Buna istidlâl de denilmektedir. İstidlâl, bir hüküm veya kavramın doğruluk ya da yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme eylemidir.⁶² Diğer bir değişle, o, başka hükümlere ulaşmak için birtakım önermeleri düzenlemektir.⁶³ Kelâmcılar delillendirmede bulunurken çeşitli yöntemler uygulamıştır. Mütেকaddimîn dönemi kelâmcılarının kullandıkları istidlâl yöntemlerinin önemli olanları şunlardır:

- 1- İhad veya istidlâl bi'stişş-şel gaybahid al (şâhidin gâibe delil getirilmesi).
- 2- Mukaddimelerden sonuca varmak.
- 3- Sebr ve taksim (bölümlere ve kısımlara ayırmak)
- 4- İttifak edilen şeylere dayanarak ihtilaf edilenler hakkında istidlâlde bulunma.
- 5- Bir şeyin doğruluğundan benzerinin doğruluğuna, bir şeyin yanlışlığından benzerinin de yanlışlığına delil getirme.
- 6- Mûcize ile delil getirme.
- 7- İnikâs'ı-edille (delilin yanlışlığı ile düşüncenin yanlışlığına istidlâl)⁶⁴

Bu yöntemler içerisinde Allah'ın varlığını delillendirmede en çok kullanılanı, şâhidin gâibe delil getirilmesi yöntemidir.

Müteahhirin döneminde ise Aristoteles mantığının etkisiyle mütেকaddimîn dönemi kelâmcılarının kullandıkları bu istidlâl yöntemlerinin yeniden gözden geçirildiğini görmekteyiz. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan müteahhirin devrinde istidlâl yöntemleri, mütেকaddimin döneminden farklıdır. Bu farklılığın en temel sebebi, İbn Hazm ve Gazâlî ile birlikte klasik mantığın İslam bilimleri içinde önemli bir disiplin olarak kabul edilmesi ve ilkelerinin bu ilimler

⁶² Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.243.

⁶³ Râzî, *Muhassal*, s.26.

⁶⁴ Bu delillerin ayrıntıları için bkz. Şık, İsmail, *Eş'ari'nin Kelâm Metodu*, Dini Araştırmalar Dergisi., c. 8, sayı, 24, Ankara, 2006, s.232-238; Altıntaş, *Delil ve Delillendirme Yöntemleri*, s.321-324; Özdemir, *Kelâmî İstidlâlin Problematigi*, s.178-179; Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.245,246; Yavuz, Yusuf Şevki, *İstidlal*, DİA, c.23, İstanbul, 2001, s.325-328.

içinde kullanılmaya başlanmasıdır. Bu dönemdeki istidlâller, zorunlu bilgi verdiği kabul edilen kaynaklara dayalı olarak yapılmaktadır.⁶⁵ Gazâlî'nin felsefe yerine mantık lehine ortaya koyduğu tutumla birlikte mantık, düşünceyi sağlam temellere dayandırmanın, kesin bilgilere ulaşmanın vazgeçilmez ölçütü olmuştur. Gazâlî, kendisinden önceki kelâmcıların kullandığı usul (metodoloji) tarzını eleştirerek, bunun yerine mantıkçıların kullandığı yöntem ve kavramları önermiştir. Bu dönemde mütekaddimin döneminden farklı olarak kullanılan istidlâl yöntemleri ise şunlardır:

1- **Tümdengelim** (Ta'lil, Kıyas, Dedüksiyon): Tikelden tümele, eserden müessire varış yöntemidir.

2- **Tümevarım** (istikra): Tümelden tikele, müessirden esere varış yöntemidir.

3- **Temsil (Anoloji)**: Aklın bir tikelden diğer bir tikele geçme yoludur.⁶⁶

Ayrıca mutezile kelâmcılarının kullandığı "delâle n-efyü'ddelâle" (dolaylı (ispat) yöntemi bulunmaktadır.⁶⁷ elâleD"n-efyü'ddelâle" yöntemi özellikle Ebu Hâşim Cübbâi ve Kadı Abdülcebbar gibi Mu'tezili kelâmcılar tarafından Allah'ın görülmesinin imkânsızlığını ispatlamak için kullanılmıştır.

Sonuç

Kelâm'da delil ve delillendirmeye önem verilmesinin temel amacı, İslam akaid sisteminin temel ilkelerini doğru ve kesin bir şekilde kanıtlanmak ve yapılacak eleştirilere karşı tutarlı ve sağlam bir savunma ortaya koymaktır. Bu nedenle kelâmda delil kavramı, başta Allah'ın varlığı, birliği olmak üzere İslam dininin temel iddialarını ispatlamak için ortaya konan kanıtları, doğru ve kesin bilgiye ulaşmak için kullanılan yöntemleri düzenlemede kullanılmaktadır. Bu açıdan kelâmcılar delili tanımlamışlar ve çeşitli türlere ayırarak kesin bilgiyi ortaya koyacak delil türünü belirlemeye çalışmışlardır.

Kelâmcılar öncelikle delilleri ihtiva ettikleri bilginin kaynağı açısından akli ve nakli delil olarak iki kısma ayırmışlardır. Akli delil, akıl yürütme neticesinde elde edilen veya bütün öncülleri akla dayanan delil iken nakli delil, bütün öncülleri nakle dayanan delildir. Ayrıca deliller ortaya koydukları sonucun değeri açısından kat'î ve

⁶⁵ Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.246.

⁶⁶ Bu delillerin ayrıntıları için bkz. Gazâlî, *Makâsıdu'l- Felâsife*, s. 66-80; Gerviyani, Muhsin, *İslam Felsefesine Giriş -Bilgi ve Varlık-*, çev. Hasan Almas, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.50-51, Öner, *Klasik Mantık*, s.104,172-180.

⁶⁷ Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s.252.

zanni olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bunlardan herhangi bir şüphe bulunmaksızın kesin olarak doğru kabul edilen delillere katî delil, doğruluğu konusunda şüphe bulunan delillere ise zanni delil denmektedir. Öncülleri yakîniyyâttan oluşan akli deliller ile sübutu ve delaleti katî olan nakli deliller kesin bilgi veren kati deliller olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte öncülleri zanniyyâttan oluşan akli deliller ile manaya delalet açısından kesinlik taşımayan ayetler ve sübutu ve manaya delaleti kesin olmayan bütün hâdisler zannî delil sayılmaktadır. Bu durumda kelâmcılara göre, hem sübutu, hem manaya delaleti kesin olan nakli-kati deliller muhkem Kur'an ayetleri ve mütevatir hadisler olup akâid kurallarının belirlenmesinde bu türdeki nakli delillere itibar edilir. Bunların dışındaki nakli deliller kesin delil sayılmazlar ve itikadi meselelerde delil olarak kullanılmazlar. Akli delil ile nakli delilin çelişmesi durumunda ise kelâmcıların çoğunluğuna göre akli delil tercih edilir ve nakil onun ışığında te'vil edilir.

Sonuç olarak gerek mütekaddimîn, gerekse müteahhirîn devri kelâmcılarının delil konusunda yaptığı tarifler, delilin bilinmeyeni ortaya çıkaran bir vasıta olduğu hususunda birleşmektedir. Fakat mütekaddimîn döneminden farklı olarak, başta Gazâli olmak üzere müteahhirîn devri kelâmcıları, delilin klasik mantıkta esasları belirlenen kıyas şekillerinden birine göre düzenlenmesinin gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca onlar öncülleri yakîniyyâttan oluşan akli delillere burhan adını vermişler ve bütün delillerin en kesin ve güvenilir olanı kabul etmişlerdir.

Kelâmcılar ilgilendikleri birtakım hususları ispat edebilmek için delillerden hareketle delillendirme yapmışlardır. Kelâmcılar delillendirme yaparken çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Mütekaddimîn dönemi kelâmcılarının kullandıkları istidlâl yöntemleri ile müteahhirîn dönemi kelâmcılarının kullandıkları istidlâl yöntemleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Müteahhirîn dönemi kelâmcıları klasik mantığın ilkelerini esas alarak daha farklı istidlâl yöntemleri kullanmışlardır.

Kaynaklar

Akkuş, Süleyman, *İbn Haldûn'un Kelâm İlmine Yaklaşımı ve Yönelttiği Eleştiriler*, Usûl:

İslam Araştırmaları, sayı, 8, 2007.

Altıntaş, Ramazan, *Delil ve Delillendirme Yöntemleri, Kelam el Kitabı*, ed. Şaban Ali

Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

Aslan, Abdülğaffar, "Kelâm'da Aklın Epistemolojik Fonksiyonu" Kelamda

Bilgi Problemi

Sempozyumu Bildirisi, Arasta Yayınları, Bursa, 2003.

Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *el-İnsaf*, thk. M. Zahid el-Kevseri, 2000.

....., *Kitâbü't-Temhid*, Kahire, 1947.

Bardakoğlu, Ali, *Delil*, DİA, c. 9, İstanbul, 1994.

Bolay, M. Naci, *Beş Sanat*, DİA, c. 5, İstanbul, 1992.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevakif*, c. II, Mısır, 1907.

....., *Ta'rifat*, Mısır, 1306.

Cüveyni, İmamü'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abd

el- Mun'im Abd el- Hamid, Mısır, 1950.

Çağrıci, Mustafa, *Zanniyyât*, DİA, c. 44, İstanbul, 2013.

....., *Zarûriyyât*, DİA, c. 44, İstanbul, 2013.

Demir, Hilmi, *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı*, İsam Yayınları, İstanbul, 2012.

Düzgün, Şaban Ali, *Varlık ve Bilgi*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, 2008.

El-Kefevi, Ebü'l-Beka Eyyub b. Musa el-Hüseyini, *el-Külliyat Mu'cem fi'l-Mustalehat*

ve'l-Furuku'l-Lugaviyye, Müesseretü'r-Risale, 2. baskı, Beyrut, 1997.

Sâbûnî, Nureddin, *Mâturîdiyye Akaidi*, çev. B. Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2005.

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *Makâsıdu'l-Felâsife*, çev. Cemalettin Erdemci, Vadi Yayınları,

2. Baskı, İstanbul, 2002.

....., *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1971.

....., *Mustasfâ, (İslâm Hukuk Metodolojisi)*, c. I, çev. Yunus Apaydın, Klasik

Yayınları, İstanbul, 2006.

Gerviyani, Muhsin, *İslam Felsefesine Giriş -Bilgi ve Varlık-*, çev. Hasan Almas, Birey

Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya, 2001.

İbn Haldun, *Mukaddime, c.II*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, MEB Yayınları, 1996.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, c. XI, Beyrut 1956.

İsfehâni, Ragıb, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.

Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usüli'l-Hamse*, thk. A. Osman, Kahire, 1996.

Mâturîdî, Ebu Mansur, *Kitabü't-Tevhid*, çev. B. Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2009.

Nesefi, Ebu'l-Mu'in, *Tabsıratü'l-Edille Fi Usuli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, c.I,

Ankara,1993.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, 6. baskı, Ankara 1991.

Özdemir, Metin, "Kelâmî İstidlâlin Problematigi, C.Ü.İ.F.D., c. 5/2, 2001.

Râzî, Fahreddin, *el-Muhassal (Kelâm'a Giriş)*, çev. Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı

Yayınları, Ankara, 2002.

Saruhan, Müfit Selim, *İslam Felsefesinde Delil ve Önemi*, İslami Araştırmalar Dergisi,

c. 17/4, 2004,

Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *Nihayetü'l- İkdâm fi İlmi'l Kelam*, Beyrut, 2004.

Şık, İsmail, *Eş'arı'nin Kelâm Metodu*, Dini Araştırmalar Dergisi., c. 8, sayı, 24, Ankara,

2006.

Taftazanî, Sâdeddin, *Şerhu'l-Akâid (Kelam İlmi ve İslam Akaidi)*, çev. Süleyman Uludağ,

Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

-
- ....., Sâdeddîn, *Şerhu'l-Mekâsîd*, c.I, Mısır, tsz.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, İstanbul, 2000.
- Wolfson, Austryn H., *Kelâm Felsefesine Giriş*, çev. K. Turhan, Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Delil*, DİA, c. 9, İstanbul, 1994, s.136.
- ....., *Hakka'l-Yakîn*, DİA, c. 15, İstanbul, 1997.
- ....., *İstidlal*, DİA, c.23, İstanbul, 2001.
- ....., *Kelam*, DİA, c. 25, İstanbul, 2002.
- Yıldız, Fatih, *Mütekaddimun ve Müteahhirun Dönemi Kelamcılarında Delil*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2010.